

F. J. WIEDEMANNI UURIMISRETKED

Prof., filoloogiateaduste dr. P. Ariste

Soome-ugri keelte kateeder

Nõukogude soome-ugri keeleteaduse andekas esindaja D. Bubrich on akadeemik F. J. Wiedemanni kohta andnud järgmise iseloomustuse: «Ta töötab rahulikult, piirdudes üldiselt sellega, mida ta oma kabinetist lahkumata võib kätte saada — olgu need raamatud, käsikirjad või inimesed, ja tal pole kalduvust kaugeteks teekondadeks.»¹ Sama mõtet on korratud «Suures Nõukogude Entsüklopeedias»: «Wiedemannile on iseloomustav keeleliste faktide peamiselt kabinetlik kogumine ja nende süstematiseerimine ilma ajaloolise valgustusega.»²

F. J. Wiedemanni kabinetiopetlaseks pidada ei ole aga sugugi õige. Selle mitmekülgse soome-ugri keelte uurija järelejäänud autobiograafilised märkmed ja Vene Teaduste Akadeemiale esitatud aruanded osutavad just vastupidist, nimelt seda, et ta on olnud vägagi liikuv uurija, kes kõrges vanaduseski pole

¹ Д. В. Бубрих, Финноугорское языкознание в СССР. — Финноугорский сборник, Ленинград 1928, lk. 100 jj.

² Большая Советская Энциклопедия VIII. Второе издание, Москва 1951, lk. 21. Vt. ka Eesti biograafiline leksikon, Tartu 1926—1929, lk. 572 jj.

loobunud keeleandmete kogumisest otse asjaomast keelt kõneleva rahva suust. Et Wiedemann pole, tõsi küll, sageligi oma uurimuste aluseks võtnud otse elavat rahvakeelt, vaid on lähtunud ka teiste poolt kirja pandud või trükitud allikaist, selles on olnud süüdi olukorrad, milles kujunes ta õpetlastee. F. J. Wiedemann sai tuntud õpetlaseks tollal, kui ta oli vähenõudlikul õpetajakohal Tallinna Kubermangugümnaasiumis. Tallinna päevil kirjutas Wiedemann oma esimesed uurimused sūrja-komi, mari ja udmurdi keele kohta, ilma et ta oleks olnud asjaomaseid keeli kõnelevate rahvaste aladel, sest gümnaasiumiõpetaja palgast ei piisanud pikamaalisteks teaduslikeks retkedeks. Hiljemini, kui Wiedemann oli akadeemik ja tal võimaldus saada reisistipendiume, oli ta aastates mees halva kuulmise ja nägemisega, kelle liikumisvõimalused olid mõnel määral häiritud. Ta on siiski Tallinna päevilgi kasutanud ära iga võimalust, et keeleandmeid kirja panna otse sūrjalastelt, maridelt ja udmurtidelt. Et muid võimalusi polnud, on ta Tallinnas asunud sõjaväelaste hulgast otsinud vastavate keelte kõnelejaid ja nendega pidevalt töötanud.³ Ka eesti keelealal on Wiedemann liikunud juba Tallinna perioodil. Kogudes andmeid Läänemeremaade õistaimede kohta, on ta koos õpetaja E. Weberiga ning üksikult ette võtnud pikemaid botaniseerimisretki. Neil retkedel on Wiedemann pannud kirja ka eestikeelset botaanikaalast ja muudki sõnavara. Ühtlasi on tal juba siis olnud võimalusi eri murretega tutvuda. Botaniseerimisretkedel on Wiedemann olnud 1843. aastast alates igal suvel kuni asjaomase suurteose «Eesti-, Liivi- ja Kuramaa õistaimede kirjeldus» ilmumiseni 1852. aastal.⁴

Wiedemanni suuremad keeleuurimisretked algavad siiski alles pärast seda, kui ta oli saanud Teaduste Akadeemia kaastöötajaks, alguses kirjavahetajaks liikmeks ja hiljemini erakorraliseks ning lõpuks korraliseks akadeemikuks.

1855. aasta alguses suri akadeemik A. J. Sjögren, kes oli kahel korral olnud isiklikult liivlaste juures ning seal liivi keelt kirja pannud. Sjögreni rikkaliku liivi keele ainestiku andis Teaduste Akadeemia Wiedemanni kätte käsikirjaks viimistlemiseks. Et Sjögreni materjalides oli lünki ning küsitavusi, otsustas Wiedemann isiklikult liivlaste juurde minna täiendavate andmete kogumiseks. 1858. aasta suvel oligi ta pikemat aega liivi rannikul, peatudes pea-

³ P. Ariste, Akadeemik F. J. Wiedemanni tegevus Tallinna päevil. — Emakeele Seltsi Aastaraamat I, Tallinn 1955, lk. 48 jj-d.

⁴ Beschreibung der phanerogamischen Gewächse Esth-, Liv- und Curlands mit möglichst genauer Angabe der Fundorte und der geographischen Verbreitung nebst Andeutung über den Gebrauch in medicinischer, technischer und öconomischer Beziehung. Dazu mehrere Beilagen enthaltend eine kurze Erklärung der vorkommenden technischen Ausdrücke, eine tabellarische Uebersicht der Pflanzen nach ihren Nutzen und Schaden, eine Vergleichung unserer Flora mit den benachbarten und einen Pflanzenkalender mit Berücksichtigung der Standarte und Bodenverhältnisse von F. J. Wiedemann, Oberlehrer am Gymnasium, und E. Weber, Oberlehrer an der Ritter- und Domschule zu Reval, Reval 1852.

miselt Kostrõgis, kus liivi koolmeister N. Pollmann osutus heaks keelejuhiks, ent ta on liikunud teisteski külades.⁵

Lõpetanud liivi materjalide väljaandmise, asus Wiedemann kõigepealt eesti keele uurimisele, mille tulemusena on ilmunud eesti keele grammatika, eesti-saksa sõnaraamat ja ülevaade eestlaste etnograafiast ning rahvaluulest. Nende tööde kirjutamiseks on Wiedemann põhjalikult kasutanud endisi allikaid, kuid suurema osa materjali on ta ise aastate jooksul kirja pannud.

Esimese suure murdeuurimisretke eesti keelealal teostas Wiedemann 1861. aastal, kui ta oli juba 55-aastane. Sellest ja teistest retkedest on säilinud küllaltki head ülevaadet Teaduste Akadeemiale esitatud ametlike aruannete ja reispäevikute näol. Nagu Wiedemann ise ütleb, oli tal esimesele retkele asudes kaks suurt ülesannet. Esiteks kavatses ta täiendada ning korrigeerida eesti keele sõnavara alalt kogutud materjale. Teiseks tahtis ta saada ülevaadet eesti murrete erinevustest.⁶ Murdevahede kindlaksmääramiseks on Wiedemanni arvates olemas kaks võimalust, s. o. kas teatud sõnu ja vorme küsitleda väga mitmes peatuskohas või siis ühel kohal nõnda kaua viibida, kuni murde erijooned ise kõrva torkavad. Viimast uurimismeetodit peab Wiedemann teaduslikult paremaks, kuid ta kardab, et see nõuab palju aega. Sellepärast valib ta eelmise meetodi. Wiedemann on ühtlasi teadlik sellest, et eri punktides mitmesuguseid sõnavaralisi ja grammatilisi andmeid küsitledes võidakse saada ebaõigeidki vastuseid. Keelejuht võib kohaneda küsitlaja keeleuususel ning seda jäljendada või ta tahab just sellist vastust anda, mis tema arvates peaks küsitlajale meeldima. Wiedemann ütleb edasi, et mõned isikud, kellelt keeleandmeid küsitakse, peavad oma murret valeks ja kirikukeelt õigeks, püüdes seega oma igapäevast keeletarvitust asendada ebarahvapärase pastorite keeleuususel.

Ebakohtade vältimiseks soovib Wiedemann küsitleda nõnda, et vastaja ei saaks anda ekslikke vastuseid. Ei tohi küsida, et kas teie murdes räägitakse nii või teisiti. Kui nii küsitakse, saadakse harilikult vastuseks, et murdes on kõik juhud võimalikud. Wiedemann arvab, et kõige otstarbekam on õigeid murdeomaseid vastuseid saada sel viisil, kui lastakse vajalikku saksa keelest eesti keelde tõlkida neil isikuil, kes oskavad niihästi asjaomast murret kui ka saksa keelt. Saksakeelses näitelauseis olgu ette nähtud need sõnad või vormid, mida tahetakse kätte saada. Möödunud sajandi kuuekümnendates aastates oli tõesti võimalik saksa keele varal eesti

---

⁵ Joh. Andreas Sjögren's Livische Grammatik nebst Sprachproben. Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften bearbeitet und mit einer historisch-ethnographischen Einleitung versehen von Ferdinand Joh. Wiedemann, St. Petersburg 1861, lk. II.

⁶ Erster Bericht über eine zu linguistischen Zwecken unternommene Reise in Ehst- und Livland, von F. J. Wiedemann. — Mélanges Russes tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg IV, St.-Petersbourg 1863, lk. 249 jj-d. Vt. ka «Das Inland» 1861, nr. 49.

murdesugemeid küsitleda, sest mitmed eestlased, kes tollal oskasid saksa keelt, ei osanud eesti ühiskeelt, vaid kõnelesid ainult murdes. Teisest keelest näiteid tõlkida lastes on aga ikka see hädaoht olemas, et keelejuht võib tõlkida liiga orjalikult või valestigi tõlkida. Uuritava keele omapära ei suuda tõlkimisel igakülgsele esile pääseda. Oma töökogemustest kõneldes ütleb Wiedemann, et ta on tõlkimise kaudu kogunud materjali kontrollinud teiste isikute varal, kes on hästi osanud murret kirjakeelest (Büchersprache) eraldada.

Et tollal, kui Wiedemann asus süstemaatilisele eesti murrete uurimisele, oli kõigepealt tarvis üldjoontes kindlaks teha, misugused murdevahed on olemas, on ta loobunud üksikasjalisemate murdenähtuste kirjapanekust, mis tema arvates olevat pealegi sellised, et neid polevat võimalik kirjas tähistada. Ainult eestlase kõrv võivat neid tabada.⁷

1861. aastal oli Wiedemanni peamine tähelepanu keskendatud lääne- ja idapoolsete murrakute erijoonte kindlaksmääramisele. Ta peatus Jõhvi, Torma, Laiuse, Maarja-Magdaleena, Äksi, Helme, Tarvastu, Paistu, Viljandi, Suure-Jaani, Vändra, Juuru, Türi ja Põltsamaa kihelkonnas. Peale selle oli ta ka Tartus ja Võrus. Tartus tahtis Wiedemann kasutada pastor Ackermanni koostatud käsikirjalist sõnaraamatut. See kavatsus tal siiski ei teostunud, sest Ackermanni vend, kelle käes oli sõnaraamat, oli Tartust ära reisinud. Seda sõnaraamatut sai ta kasutada alles mõned aastad hiljemini.

Võrus oli Wiedemanni keelejuhiks Fr. R. Kreutzwald. F. J. Wiedemann ja Fr. R. Kreutzwald olid juba varemini olnud kirjavahetuses ning vastastikku arutlenud keelelisi küsimusi.⁸ Enne oma väljasõitu Peterburist kõnesoleva aasta kevadel oli Wiedemann Kreutzwaldile saatnud pika kirja, milles ta palub Kreutzwaldi abi eesti-saksa sõnaraamatu koostamisel. Wiedemann on veendunud, et Kreutzwald on parim eesti keele tundja ja ta peaks õigupoolest ise sellise sõnaraamatu koostama. Et aga Kreutzwaldil puuduvat aeg, siis, kirjutab Wiedemann viisakalt, on ta ise pidanud asuma sõnaraamatu koostamisele. Abi, mida Wiedemann tahaks Kreutzwaldilt saada, on kolmesugune. Esiteks, kirjutab Wiedemann, vajaks ta seletusi paljudele «Kalevipojas» esinevatele sõnadele. Teiseks tahaks ta saada mitmete selliste sõnade õiget hääldust, mida ta tunneb üksnes kirjakeelest. Viimast fakti esitades kaebab Wiedemann ühtlasi, et ta polevat oma elus veel kuigi palju isiklikult rahva hulgas liikunud ja sellepärast puuduvat tal sageli otse rahvasuust kirja pandud andmed. Kolmandaks palub Wiedemann Kreutzwaldi abi mitmete sõnade leviku kind-

⁷ Mainitud aruanne, lk. 251.

⁸ Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus 1853—1879, Tallinn 1953, lk. 539 jj.

laksmääramisel, s. o. kas need sõnad peale lõuna-eessti, on tuntud ka põhja-eessti keelealal.⁹

Ühest teisest F. J. Wiedemanni kirjast on näha, et Fr. R. Kreutzwald on andnud nõusoleku abistamiseks. Samas kirjas teatab Wiedemann, et ta sõidab Võrru ja sealt edasi Pärnu. On tähelepandav Wiedemanni mäрге kavatsusest voorimeesteks võtta eesti talupoegi, kellelt saaks sõidu ajal keeleandmeid kirja panna.¹⁰ Esitatud fakt on üks näide sellest, kuidas Wiedemann on püüdnud kasutada igasuguseid võimalusi eesti keele uurimiseks.

Võrus sai Wiedemann Kreutzwaldilt õige tõhusat abi, mille kohta ta ise kirjutab oma ametlikus aruandes: «Eesti keele sõnaraamatu jaoks oli harukordselt kasulik minu viibimine Võrus. Dr. Kreutzwald valdab seal keelt paremini kui ehk ükski teine ja ta oli nii lahke, et ta ei andnud mitte üksnes kogu oma suure keeletundmise minu käsutusse, vaid ka kogu ametitegevusest vaba aja. Temalt sain ma kõigepealt teada paljude mulle tundmata, tema väljaantud «Kalevipojas» esinevate sõnade tähendused, mida veel üheski trükitud või käskkirjalises sõnaraamatus ei leidu, edasi võis ta mulle teateid anda vanemais kogudes olevate sõnade kohta, mille tõeline hääldus tollaegsest kirjaviisist ei selgu, samuti ka paljude sõnade tallinna keeles esinemise kohta, millest seni arvati, et nad on omased üksnes tartu keelele, ja lõpuks tuli pikemal suhtlemisel, kus harva oli juttu millestki muust kui eesti keelest, kõne alla hulk sõnu ning omapäraseid kõnekäände, milleni ma muidu võibolla poleks üldse jõudnud, sest nad on enamalt jaolt niisugused, et võõras vaevalt sellele tulekski neid eestlase käest küsitلهma hakata. Nende hulka kuuluvad nimelt perifraasid ja pittlikud väljendid, millest eesti keel on nii rikas ning mis sageli on nii iseloomulikud rahva karakterile ja mõtteviisile.»¹¹

Kreutzwald on jäänud Wiedemanni tähtsaks keelejuhiks edaspidigi. Pidevalt saadeti Kreutzwaldile uusi küsimusi, millele tuli aina vastuseidki. Kreutzwald on Wiedemannile kasutada andnud ka oma vanasõnade kogu ning muudki keelelist materjali.¹² Kui Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat oli trükkis, luges Kreutzwald pidevalt selle poognaid ja tegi vajalikke märkusi, millest sõnaraamatule oli ilmselt kasu.¹³ Kreutzwaldile on Wiedemann küsitlusi saatnud ka siis, kui ta kirjutas eesti keele grammatikat. Kuivõrd suurt tähelepanu on Kreutzwald omalt poolt osutanud Wiedemanni keeleuurimisreisidele, sellest kõnelevad pidevad viited kirjades aka-

⁹ F. J. Wiedemanni kiri Fr. R. Kreutzwaldile 5. V 1861. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis, kus leiduvad ka teised siin tsiteeritavad kirjad.

¹⁰ F. J. Wiedemanni kiri Fr. R. Kreutzwaldile 23. V 1861.

¹¹ Erster Bericht über eine zu linguistischen Zwecken unternommene Reise in Ehst- und Livland, lk. 253 jj.

¹² F. J. Wiedemanni kiri Fr. R. Kreutzwaldile 29. VIII 1864.

¹³ F. J. Wiedemanni kiri Fr. R. Kreutzwaldile 29. XII 1866; Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirj vahetus 1853—1879, lk. 376 jj.; 381 jj.; 386, 391 jne.

deemik A. Schiefnerile, keda ta üha informeerib Wiedemanni viibimisest ja tööst eesti keelealal.¹⁴

Wiedemanni ja Kreutzwaldi lähedane koostöö püsis Kreutzwaldi surmani. Kui Kreutzwald elas vanaduspäevil Tartus, puutus Wiedemann temaga pidevalt kokku. Wiedemanni märkmed on üldiselt kuivad, kuid Kreutzwaldist kõneldes on ta siiski lisanud mõninga olukirjeldusliku märkuse. Ta mainib näiteks humoorikalt, kuidas ta on Kreutzwaldiga koos haput piima söönud või kuidas ta on jäänud Kreutzwaldi tütre ja väimehe juures ilma lõunast, millele lauluisa ta oli kutsunud. Lühidalt mainib ta sedagi, et Kreutzwald oli esikus talle pistnud kätte «Sakala» esimesed numbrid, mida Wiedemann luges huviga.¹⁵ Wiedemann oli ka Kreutzwaldi matusel, mida ta kirjeldab oma reisipävaraamatus. Missugune väsimatu keeleentusiast oli Wiedemann vanaltki, nähtub muide tollest matusekirjeldusest. Wiedemann märgib nimelt, et Kreutzwaldi matusel peeti palju pikki ja lühikesi kõnesid. Kõige huvitavam oli tema arvates eelviimane kõne, sest selle pidas keegi noormees haanja murdes. Hoolimata oma sõbra matusest ning suure rahvahulga juuresolekust tegi Wiedemann selle murde kohta tähelepanekuid!

Wiedemanni teine suurem uurimisretk eesti keelealal oli 1862. aastal. Selle retke kohta on olemas niihästi ametlik aruanne¹⁶ kui ka reisipäeviku märkmeid. Juba 23. mail läks Wiedemann Hiiumaale, kuhu ta jäi 1. juunini. Hiiumaal olid ta peatuspunktideks Pühalepa, Kärkla, Reigi ja Emaste. Hiiumaal sai Wiedemann endale ühtlasi tubli abilise Pühalepa pastori A. Sengbuschi isikus, kes on talle pidevalt saatnud niihästi leksikaalset kui ka grammatilist materjali. Emastest suundus Wiedemann üle Soela väina Saaremaale, kus ta töötas Karjal, Pühas, Kuressaeres, Ansekülas, Jämajas, Kärlas ja Kihelkonnal. Saaremaalt lahkunud, oli ta Muhus. 10. juunil jõudis Wiedemann tagasi mandrile. Peatunud Hanilas, sõitis ta Pärnu, kust käis Häädemeestelgi. Pärnust liikus Wiedemann Audru, Tõstamaa, Varbla, Karuse ja Kullamaa kaudu oma sünnilinna Haapsallu. Hiljemini oli ta ka Lääne-Nigulas, Keilas, Paldiski ümbruses ja Türil. Tallinna jõudis uurija 3. juulil, et siin peatuda ja siis Peterburi tagasi minna. Ühest Kreutzwaldile saadetud kirjast nähtub, et Wiedemann kavatses sel suvel laiemalt liikuda Harju- ja Virumaal¹⁷, mis aga siiski ei teostunud, sest läbikäidud maa-ala oli isegi ulatuslik, nõnda et uurija sai ühes punktis peatuda üksnes mõne päeva.

¹⁴ Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus 1853—1879, lk. 540.

¹⁵ F. J. Wiedemanni reisipävaraamatu andmed 1876. ja järgnevatest aastatest.

¹⁶ Bericht über eine im Sommer dieses Jahres zu linguistischen Zwecken unternommene Reise, von F. J. Wiedemann. — Mélanges Russes tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg IV, livraison 3, St.-Pétersbourg 1863, lk. 319 jj-d.

¹⁷ F. J. Wiedemanni kiri Fr. R. Kreutzwaldile 27. III 1862.

Seoses kõnesoleva retkega saame lähemalt sedagi teada, kus ja kuidas on Wiedemann hankinud enesele keelejuhte. Ametlikust aruandest ilmneb nimelt, et ta peatus meelsasti kiriklais, kus oli kerge ulualust leida ja kuhu kutsuti keelejuhte kohale.

Ka teise uurimisretke eesmärgiks oli sõnavara kogumine ning hääldamises ja morfoloogias esiletulevate murdevahede registreeerimine. Sel retkel sai Wiedemann kirja panna terve rea olulisi jooni, mille poolest eri murded lähevad üksteisest lahku. Wiedemannile sai ühtlasi lõplikult selgeks, kui vajalik on murrete süstemaatiline uurimine sõnavara seisukohalt. Oma aruandes nendib ta kaasaegse eesti kirjakeele suurt sõnavaesust ning selgitab lähemalt põhjusi, miks peab eesti keele murdeid põhjalikult uurima. Kõneldes eesti keele murdevormide rohkusest ütleb Wiedemann, et veel rikkamad on murded sõnavara poolest. Kõige harilikumate mõistete jaoks olevat eri kohtades tarvitusel erinevad sõnad. Osa erinevusi johtuvat küll häälikumuutustest või sõnade moodustamise erinevatest seadustest, kuid suurem osa sõnavaralisi lahku minekuid olevat ikkagi sellised, kus sõnatüvedki on erinevad. Kui uurija lähtub saksa kirjakeele sõnavarast, ei võivat ta aimatagi, missugune leksikaalne rikkus peitub eesti murretes. Eri tööriistade ning nende osade, värvuste, esemete omaduste jne. kohta, millega eestlane alati kokku puutub, olevat palju mitmesuguseid nimetusi, mida võivat kätte saada üksnes elavast rahvakeelest. Sellepärast olevatki vaja ulatuslikult rahva hulgas liikuda.

Oma murdeuurimistöö kergendamiseks saatis Wiedemann laiali ringkirja (*Circular*) kõigile nende eesti kihelkondade pastoritele, kus ta ise polnud veel olnud. Ringkirjas oli küsitlusi peamiselt sõnavara alalt. Laiali saadetud ringkirjadele tuli aga õige vähe vastuseid, sest enamik pastoreid polnud sugugi eesti sõnavara kogumisest huvitatud.

1863. aastal jätkas Wiedemann eesti murrete ulatuslikku uurimist. Tallinna saabus ta 1. mail ja sõitis sealt otsekohe edasi Tartu. Tartus viibis Wiedemann umbes seitse nädalat, mille jooksul ta kasutas Õpetatud Eesti Seltsi kogudes leidunud materjale ja uuris ühtlasi lõuna-eesti murdeid. Et Wiedemannil õnnestus Tartus tutvuda Põlvast päritoleva keelehuvilise üliõpilase Jakob Hurdaga, kes oskas hästi oma kodukoha murret, võttiski ta selle murde lähemaks uurimisobjektiks.¹⁸ Mujal lõuna-eesti keelealal oli Wiedemann Võnnus ja Nõos, otse Tartu külje all. Ühtlasi oli ta ka Äksis, et määrata kindlaks lõuna- ja põhja-eesti keelekuju piire. Tartust lahkus Wiedemann 19. juunil Türiale, käis vahepeal Tallinnas ja tuli Türiale tagasi. Türiil oli Wiedemannil lähedasi sugulasi ja sellepärast peatus ta sel alal hilisematelgi aastatel mitmel korral.

---

¹⁸ Bericht über eine neue im Sommer dieses Jahres zu linguistischen Zwecken unternommene Reise, von F. J. Wiedemann. — *Mélanges Russes tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg* IV, livraison 3, St.-Pétersbourg 1863, lk. 368 jj.-d. Ka reisipäeviku andmeil.

Türlilt võttis Wiedemann 27. juulil ette retke Koeru, Simuna ja Väike-Maarja kaudu Rakvere ümbrusse. Enne Tallinna tagasijõudmist oli ta ka Kuusalus.

Selle aasta reisi peatulemuseks oli rikkalik Põlva materjal, mis oli J. Hurdalt kirja pandud. Ainestikku oli kogunenud nõnda palju, et Wiedemann otsustas selle põhjal kirjutada eriuurimuse lõuna-eesi murrete kohta. Nagu Fr. R. Kreutzwald, nõnda kujunes ka J. Hurt Wiedemanni pikaajaliseks abiliseks ning sõbraks. Kavatsitava lõuna-eesi keelekuju käsitleva töö jaoks päris Wiedemann Hurdalt kirja teelgi lisaandmeid.¹⁹ Kirjapanekute tulemusena ilmus 1864. aastal Wiedemanni «Katse võru-eesi murde kohta».²⁰ Ka pärast mainitud töö valmimist lähetas Wiedemann Hurdale üha uusi küsitlusi küll sõnavara, küll grammatika alalt, tahtes saada ka murdetekste ja seletusi kirjakeele mõningate küsimuste kohta.²¹ Wiedemanni ja Hurda vaheline kirjavahetus kestis Wiedemanni surmani. Selles kirjavahetuses on peale keeleküsimuste käsitletud teisi probleeme, mis valgustavad eriti just Hurda kavatsusi keeleteaduse ja rahvaluule uurimise alal. On suurelt osalt just Wiedemanni teene, et Hurdast kujunes tunnustatud folklorist ning keeleteadlane. Wiedemann oli oma reisidel korduvalt Hurda juures Hellenurmes, Tartus, Kuressaares ja Otepääl. Kui Hurtki asus Peterburi, oli nende omavaheline kontakt seda tihedam.

1864. aasta suvel oli Wiedemann taas varakult eesti keelealal ja jäi sel aastal siia kauemaks kui tavaliselt. Peterburist asus ta 4. mail teele, sõitis Narva ja Vaivara kaudu Jõhvi ning sealt Pühajõe ja Lüganuse kaudu Tartusse. Vahepealsed peatused olid lühiajalised, sest Tartusse saabus Wiedemann juba 10. mail. Tartus oli ta pidevalt 8. juunini, töötades peamiselt taaski Õpetatud Eesti Seltsi kogude kallal. Lõpetanud ülesanded Tartus, tegi Wiedemann dilihansiga kiirsõidu Võrru ja Vastseliina. Võrus oli tal keelejuhiks Fr. R. Kreutzwald. 10. juunil oli ta juba Põltsamaal, et sealt paaripäevaste peatuste järel igas kohas Türi, Väandra ja Tori kaudu Pärnu välja jõuda. Pärnusse sai Wiedemann 29. juunil ja 1. juulil läks ta edasi Kullamaa ning Risti kaudu Haapsallu, kuhu jäi peatuma pikemaks ajaks. Haapsalus olles käis ta Keilas ja Harju-Madisel Paldiski ümbruses. Augusti lõpus reisis Wiedemann tagasi oma koju Peterburi.²² Kõnesoleval suvel olid Wiede-

¹⁹ F. J. Wiedemanni kirjad J. Hurdale 20. VIII 1863 ja 12. XII 1863. kogu EKS H 25:24 Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis, kus leiduvad muudki siin tsiteeritavad Wiedemanni kirjad Hurdale.

²⁰ F. J. Wiedemann, Versuch über den werroehstnischen Dialekt. — Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg. VII Série, Tome VII, nr. 8, St.-Pétersbourg 1864.

²¹ F. J. Wiedemanni kirjad J. Hurdale 11. VII 1866, 11. IV 1869, 5. X 1869, 27. XI 1873, 8. IX 1881 jne.

²² Bericht über eine im Sommer des 1864 zu linguistischen Zwecken unternommene Reise, von F. J. Wiedemann. — Mélanges Russes tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg IV, lk. 463 jj-d. Vt. ka reispäevikut.

mannil samad ülesanded, mis tal olid olnud eelmistelgi suvedel. Eriti palju ainestikku oli ta saanud sõnavara alalt.

1865. aastal lahkus Wiedemann Peterburist 8. mail, et Pihkva kaudu tulla eesti keelearadele. Esimene lühem peatus oli tal Vastseliinas, kust reis läks edasi kõigepealt Võrru Fr. R. Kreutzwaldi juurde. Küsitlenud kiiruga Kreutzwaldilt mõningaid keelelisi andmeid ning söönud tema juures lõuna, läks Wiedemann veel samal päeval edasi Rõugesse. Rõugest tagasi tulnud, asus Wiedemann Tartusse, mis jäi talle selgi aastal üheks peatuste keskuseks. Siit lahkus ta alles 7. juunil, olles vahepeal käinud Hellenurmes J. Hurda juures, et seal jätkata põlva murraku uurimist. Sel suvel oli Wiedemann Paistus, Surjus, Pärnus, Kullamaal ja Haapsalus. Mõned päevad viibis ta ka Hiiumaal Pühalepas. Siin sai ta oma innukalt kaastööliselt A. Sengbuschilt materjale ning küsitles ka ise uut ainestikku kohaliku rahva käest. Samal suvel liikus Wiedemann taas Paldiski ümbruseski, kus ta heaks keelejuhiks on olnud keegi noor koolmeister.

Oma ametlikus aruandes kirjutab Wiedemann, et Tartus on tal keelejuhiks olnud peamiselt «härä Jannsen», kellena on muidugi mõeldud J. V. Jannsenit.²³ J. V. Jannsen ja tema poeg Harry on olnud Wiedemannile keelejuhiks ka hiljemini paljude aastate jooksul, nagu nähtub reisipäevikust.

Pärnus töötas Wiedemann tuntud bibliofiili, raamatukõitja M. Jürgensi kaasabil, kellelt ta on muide kirja pannud kalastuse ja linakaubanduse kohta olevat sõnavara.

Kullamaale minekuks olid Wiedemannil erilised põhjused. Vana XVII sajandi grammatika ja sõnaraamatu autor H. Göseken oli elanud Kullamaal. Viimase töödes oli Wiedemann kohanud sõnu, mida ta kuskil mujal polnud leidnud. Ta tahtis kontrollida, kas Kullamaa murrakus asjaomaseid sõnu veel praegugi leidub. Nagu Wiedemann oma aruandes konstateerib, on ta saanudki jaa-tavad vastused mitmetele Gösekeni sõnadele.

1866. aasta suvel teostatud murdeuurimisretked olid vähem ulatuslikud kui eelmiste aastate omad. Wiedemann lahkus Peterburist alles 31. mail. Järgmisel päeval asus ta Pihkvast teele, et Misso kaudu minna Aluliina (Alüksne) leivude juurde. Leivude juures oli Wiedemann kõigest ühe päeva ning töötas seal üheainsa keelejuhiga, kes olevat olnud väga intelligentne mees, nagu Wiedemann ise ütleb.²⁴ Kui kiiresti ning süstemaatiliselt võis Wiedemann ühe päeva jooksul töötada, seda osutab ilmekalt ta leivu-

---

²³ Bericht über eine im Jahre 1865 zu linguistischen Zwecken nach Ehst- und Livland ausgeführte Reise, von F. J. Wiedemann. — Mélanges Russes tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg IV, St.-Pétersbourg 1872, lk. 501 jj-d.

²⁴ Reisipäeviku andmeil.

retk. Lühikese ajaga kogutud materjali põhjal võis ta kirjutada tähelepandava uurimuse selle omapärase leivu murde kohta.²⁵

Leivude juurest tagasi tulnud, oli Wiedemann Võrus Fr. R. Kreutzwaldi pool ja jõudis Tartusse 4. juunil, kuhu ta jäi 28. juunini. Tartus olles töötas ta Opetatud Eesti Seltsi kogudes ning hankis suulisi andmeid kohalikest tuttavalt. Tartust läks Wiedemann Torma ja sealt Põltsamaale, kust liikus edasi Türile.

1867. aastal olid Wiedemanni peamiseks uurimisobjektiks lõuna-eesi murdealad. Peterburist jõudis ta 24. mail Pihkvasse, kust läks laevaga Võõpsu kaudu Rāpinasse ja sealt Võrru. Seekord oli Wiedemann Kreutzwaldi pool kahel päeval. Võrust käis ta ühtlasi Rõuges ja lahkus sealt Antslasse, et lõpuks edasi minna Otepääl J. Hurda juurde. Otepääl oli pikem peatus. 2. juunil oli Wiedemann juba Tartus, kuhu ta jäi kuuks ajaks. 2. juuli õhtul jättis ta Tartu tuttavad hüvasti, et Koorküla, Halliste ja Mõisaküla kaudu minna Pärnu. Pärnust liikus ta kohe edasi Mihkli ja Lihula kaudu Haapsalusse, kuhu jäi nädalapäeviks, käies siiski vahepeal ka Noarootsis. Haapsalust läks Wiedemanni teekond Tallinna, sealt Kuusalu ning edasi Kullaaru ja Pandivere kaudu taas Türile.²⁶

1868. aasta oli Wiedemannile kurvaks aastaks. 12. märtsil mattis ta oma ainsa poja, noore keeleteaduse üliõpilase. Rasket leinast hoolimata oli Wiedemann just sellel aastal kauemini uurimisretkel kui muidu. Juba 27. aprillil sõitis ta Võrru ja sealt kahe päeva pärast Kanepisse ja Põlva. Pikemaajaliseks peatuspaigaks saab jällegi Tartu, kus Wiedemann oli ligemale kuu aega, käies vahepeal üksnes Kodaveres. 29. mail lahkus ta Tartust ja sõitis kellegi Kodavere talupoja vankris mööda Peipsi randa põhja poole Jõhvini välja. Jõhvist käis ta Vaivaras. Sealt tagasi tulnud, pöördus Wiedemann läände, et Kuusalu kaudu Tallinna tulla. Edasi läks Wiedemanni retk Pärnu, Lihulasse, Virtsu ja sealt Saaremaale. Kuressaares oli Wiedemann J. Hurda juures. Saaremaal olles uuris ta murret ka Pöidel. Orissaare kaudu sõitis ta laevaga Haapsalusse, kust käis Noarootsis ja Hiiumaal. Haapsalust läks matk Raplasse ja sealt Kāru kaudu Türile. Siia jäi ta mõneks ajaks puhkama oma sugulaste juurde. Samal suvel oli Wiedemann ka Põltsamaal ja pikemat aega Tartus. Peterburi tagasi sai ta alles augusti lõpus.²⁷

Tartus olles töötas Wiedemann Opetatud Eesti Seltsi kogudes nagu varemingi.

²⁵ Die Ehsteninseln in den lettischen Kirchspielen Marienburg und Schwaneburg in Livland. Ein Nachtrag zu dem Artikel des verstorbenen Akademikers Sjögren vom 11. Juli 1849, «Zur Ethnographie Livlands». — Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg XIII, nr. 5, St.-Petersbourg 1869, veerg 497 jj-d.

²⁶ Reispäeviku andmed.

²⁷ Bericht über eine im Jahre 1868 zu linguistischen Zwecken nach Liv- und Ehstland ausgeführte Reise, von F. J. Wiedemann. — Mélanges Russes tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg IV, St.-Petersbourg 1872, lk. 594 jj-d. Vt. ka reispäevikut.

Eriti huvitavaks nimetab ta selle aasta reisiaruandes Peipsi ranniku ja Alutaguse murrakute uurimist, kust ta sai palju uut, seni tundmata ainestikku.

1868. aastaga lõppesid Wiedemanni ulatuslikud uurimisretked eesti keelealal. Need retked olid kõigepealt seotud «Eesti-saksa sõnaraamatu»²⁸ koostamisega, mis ilmus järgmisel aastal.

1869. aastal oli Wiedemann välismail — Ungaris, Saksamaal ja Itaalias. Siin töötas ta peamiselt raamatukogudes, ent ta on teinud ka tähelepanekuid ungari, saksa, friisi ja itaalia murretest.

Järgmisel, 1870. aastal on Wiedemannil töökavas siiski veel üks pikem reis läänemere keelte alale ja nimelt Bauska linna lähedale (praeguse Läti NSV ja Leedu NSV piiril) nn. kreevinite juurde. Kreeviniteks on nimetatud vadja sõjavange, kes 1444.—1447. aasta vahel toodi vadjalaste läänealalt suurte hulkadena Lõuna-Kuramaale, kus nad muide ehitasid Bauska lossi ja jäid hiljemini selle ümbrusse talupoegadena asuma.²⁹ Vadja keele kreevini murre hääbus jäädavalt XIX sajandi lõpus. Wiedemanni viibides kreevinite alal kõnesoleva aasta 19.—24. juunini oli kindlasti veel mõni vanake olemas, kes seda vadja keele murret oskas. Wiedemannil ei õnnestunud siiski ühtki oma keelt oskavat kreevinit kätte saada. Mõned isikud, kellest kindlasti teati, et nad oskavad veel vadja keelt, olid kas kodunt ära läinud või vahepeal mujale asunud.³⁰

Koos leksikaalsete materjalidega oli Wiedemann pika aja jooksul õige ohtrasti kogunud ka grammatilist ainestikku ning igasuguseid andmeid eestlaste igapäevases elust, kommetest, uskumustest ja traditsioonidest, mis ta hiljemini avaldas kahe suure iseiseiva teosena³¹. Nende teoste viimistlemiseks ja sõnaraamatu täiendamiseks uue trüki jaoks jätkas Wiedemann eesti keele uurimist. Uute materjalide hankimiseks ei võtnud ta siiski enam ette ulatuslikumaid retki, vaid piirdus peamiselt Tartuga, vähemal määral ka Tallinna ja Haapsaluga, kust ta otsis enesele sobivaid keelejuhte. Kuni oma surma-aastani 1887 on ta siiski igal suvel viibinud eestlaste alal. Tartu oma raamatukogude ja arhiividega ning eesti intelligentsiga oli koht, kuhu Wiedemann tuli alati pikemaks ajaks. Nagu nähtub ta reisipäevikust, luges ta Tartus hoolega eestikeelset kirjandust, mida ta ostis või sai laenuks kas Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogust või tuttavate, muide ka Fr. R. Kreutzwaldi käest. Loetud raamatuist tegi ta üha leksikaalseid ja grammatilisi kirjapanekuid.

Uut ainestikku on Wiedemann saanud väga paljudelt isikutelt,

²⁸ Ehnstnisch-deutsches Wörterbuch. Petersburg 1869.

²⁹ F. J. Wiedemann, Über die Nationalität und die Sprache der jetzt ausgestorbenen Kreevinen in Kurland, Petersburg 1871.

³⁰ Reisipäeviku andmed.

³¹ Grammatik der Ehnstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte, Petersburg 1875; Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehnsten, Petersburg 1879.

keda ta enamasti mainib nimepidi oma reisipäevikus. Ei ole huvitusest neid käesolevaski nimetada. Kauaaegseteks keelejuhtideks on edasigi olnud J. Hurt niihästi Tartus kui ka Otepääl, kuhu Wiedemann on sõitnud mitmel suvel. Vana J. V. Jannsen ja R. Kallas on samuti aastate jooksul olnud ustavateks keelejuhtideks. Reisipäevikut aasta-aastalt edasi lehitsedes võib kohata keelejuhtide hulgas selliseid isikuid, nagu C. R. Jakobson, Lydia Koidula, Harry Jannsen, Otepää kaupmees Eisenschmidt, H. Treffner, üliõpilane Kurikoff, õpetaja J. Kurik (= Kurrik), M. Veske, A. Grenzstein, õpetaja C. H. Niggol, luuletaja A. Reinwald ja tema vend, K. A. Hermann, pastor W. Eisenschmidt, üliõpilased J. Bergmann, P. Undritz, O. Kallas, ajakirjanik A. Aint, J. Kõrv ja teisi tolle aja Tartu tuntud eestlasi. Wiedemanni uurides eesti keelt ei olnud haritlastegi hulgas eesti rahvuskeel üldiseks saanud, vaid igaühel oli kõnes alles küllaltki palju murdejooni. Haritlased oskasid tolal murret üldiselt kõneldagi, sest omaste juures maal viibides oli tavakeeleks enamasti ikka kohalik murre. Kui Fr. R. Kreutzwald oli asunud Tartusse oma tütre ja väimehe juurde, oli tema pidevalt Wiedemanni keeleliseks nõuandjaks. Kreutzwald polnud tavaline keelejuht, vaid tema on Wiedemannile andnud vägagi mitmekülgseid seletusi eesti keele sõnavara ja grammatilise ehituse kohta. Kui Wiedemann ei osanud ise mõnd eesti sõna saksa keelde tõlkida, oli Kreutzwaldi abi taaski teretulnud. Mõnikord on reisipäevikusse tehtud mäрге, et eesti keelt on kirja pandud «rühmalt eestlastelt», «6 noorelt eestlaselt» jne. Korduvalt mainib Wiedemann sedagi, et ta on eesti keelt uurinud «Vanemuise», Põllumeeste Seltsi, Eesti Kirjameeste Seltsi ja Õpetatud Eesti Seltsi koosolekuil, kus ta on pärinud andmeid eri murdealadelt kokkutulnud eestlastelt. 1880. aasta laulupeol oli Wiedemann auvõõraks ja siingi tegi ta eri isikuil mitmesuguseid kirjapanekuid.

Ülaltoodut arvesse võttes selgub, et F. J. Wiedemanni ei saa kuidagi nimetada kabinetiõpetlaseks, vaid et ta on olnud oma olude ja ea kohta küllaltki liikuv uurija, kes eriti just eesti keelealal on teostanud üsna ulatuslikke retki.

ДИАЛЕКТОЛОГИЧЕСКИЕ ЭКСПЕДИЦИИ Ф. И. ВИДЕМАНА

Проф., доктор филол. наук П. Аристэ

Кафедра финно-угорских языков

Резюме

В советской лингвистической литературе неоднократно говорилось о том, якобы академик Ф. И. Видеман был типичным представителем кабинетных ученых, который систематически разрабатывал материалы, собранные другими исследователями. Автор данной статьи показывает на основании напечатанных отчетов, автобиографии и путевого дневника самого Видемана, что тот в течение многих лет, начиная с 1843 года, ежегодно бывал среди эстонского населения, где записывал лексические, грамматические, этнографические и фольклорные данные. Собранные материалы Видеман использовал в своих крупных трудах по эстонскому языку.

Академик Ф. И. Видеман лично бывал также у ливов и у води, у так называемых кривинов, которые жили на юге современной Латвийской ССР.

Начиная с 1861 года Видеман систематически исследовал эстонские диалекты. Чтобы получить объективные результаты, он обыкновенно записывал данные от нескольких представителей диалекта. Кроме того, он обращался за помощью к образованным эстонцам, а также эстонским ученым, которые в прошлом столетии еще знали местные диалекты, так как общенациональный эстонский язык образовался лишь в течение XIX века. Он имел также ряд корреспондентов, которые посылали ему материал в Петербург. Такими корреспондентами были, между прочим, Ф. Р. Крейцвальд и Я. Хурт, которые оказывали Видеману особенно большую помощь.

Видеман посылал языковые вопросники всем пасторам лютеранских приходов эстонцев, чтобы получить от них данные по лексике местных диалектов. Ему ответила, однако, лишь незна-

чительная часть пасторов. Поэтому ему пришлось самому лично побывать на территории почти всех приходов, так как древние границы приходов являлись также границами диалектов и говоров.

Все данные показывают, что Видеман совсем не является кабинетным исследователем эстонского языка, а был одним из самых крупных полевых собирателей диалектных данных XIX века.

F. J. WIEDEMANN'S FORSCHUNGSREISEN

Prof. Dr. phil. P. Ariste

Zusammenfassung

In der Fachliteratur wird wiederholt erwähnt, dass der Akademiker F. J. Wiedemann ein typischer Kabinettsgelehrter gewesen sei, der nur dieses Material eingeordnet und herausgegeben habe, welches andere Forscher gesammelt hatten. In der vorliegenden Schrift wird aber auf Grund der Jahresberichte an die Akademie der Wissenschaften zu Petersburg und des Reisetagebuches von F. J. Wiedemann selbst gezeigt, dass er ein ausserordentlich enthusiastischer Mundartenforscher und Sammler war. Schon damals, als er noch als Gymnasiallehrer in Tallinn tätig war, durchwanderte er den nördlichen Teil von Estland, um Pflanzennamen und botanische Terminologie aufzuzeichnen. Vom Jahre 1861 an hat er regelmässig bis zu seinem Tode jeden Sommer Estland besucht und dabei an zahlreichen Orten dialektologische Untersuchungen vorgenommen. Fast jeden Sommer war er längere Zeit in Tartu, um von den hiesigen gebildeten Esten Erklärungen für die aus der Literatur exzerpierten seltenen estnischen Wörter zu erhalten. Ausserdem hat er einen Kreis von Mitarbeitern organisiert, der ihm dauernd lexikalisches Material zuschickte. F. J. Wiedemann hat fast ganz Estland durchwandert. Ausserdem war er persönlich bei den Liven und Woten (Kreewinen) in Kurland. Als Resultat seiner vieljährigen Forschungsreisen sind mehrere Untersuchungen über das Estnische erschienen.